

מטמון זהב מחניון גבעתי וחשיבותו לחקר ההיסטוריה של ירושלים בשלהי התקופה הביזנטית

דורון בן-עמי ויאנה צ'חנוביץ
רשות העתיקות

בחודש פברואר 2008 החלה עונה שנייה של החפירות בחניון גבעתי. שטח החפירה הורחב כלפי צפון וגבולותיו מוגדרים כעת בין קצהו של שטח החפירה הקודם (M1) בדרום ובין הכביש העובר בסמוך לחומת העיר העתיקה מצפון. החפירה נערכת מטעם רשות העתיקות וביזמתה של עמותת אלע"ד בראשותם של המחברים (בן-עמי וצ'חנוביץ 2008).¹

עד כה נחשפו שרידיהן של התקופה המוסלמית הקדומה והתקופה הביזנטית בכל רחבי השטח בגבולותיו המורחבים (M2). מלבד ההזדמנות שנקרתה לפנינו להעמיד במבחן את מסקנותינו הקודמות, הרי שהנתונים החדשים נוספו על הנתונים המקבילים להם מדרום ואלה גם יחד מאפשרים שרטוטה של תמונה מקיפה יותר אודות מערך ההתיישבות בחלק זה של העיר במהלך המאות הרביעית עד העשירית לספירה.

הדברים שיוצגו להלן יתמקדו בתיאור קורותיו של היישוב בשלהי התקופה הביזנטית. התגליות האחרונות בחניון גבעתי תרמו במידה ניכרת להבנתנו את הזעזועים והתמורות שהיו מנת חלקה של העיר סביב פרק הזמן הנדון ומשתקפים נאמנה בתמונת הממצא הארכיאולוגי.

כנקודת מוצא לסקירתנו בחרנו לפתוח בתיאור סופו של הקדום מבין שלביה של התקופה הביזנטית:

היישוב בן המאה הרביעית לספירה הגיע לקיצו כתוצאה מחורבן שתוצאותיו ניכרות בכל רחבי שטח החפירה. הזעזוע הכבד שפקד את היישוב משתקף היטב במבנה הפריסטילי בן התקופה, המשתרע על פני מרבית השטח החפור (בן-עמי וצ'חנוביץ 2008: 66). פריטים אדריכליים דוגמת עמודים וכותרות, כמו גם קטעי רצפות הפסיפס שנמצאו בתוך עיי מפולותיו שהצטברו לגובה ניכר מצביעים על קיומה של קומה שנייה שקרסה. קירות הקומה הראשונה ששרדו נמצאו כשהם נטויים חדות כלפי מזרח וזהו גם כיוון נפילתם של קירות הקומה השנייה. הממצא הקרמי כמו גם הממצא הנומיסמטי מעידים שיש לתארך את סופו של המבנה למחצית השנייה של המאה הרביעית לספירה. דומה שלפנינו עדות ארכיאולוגית ראשונה במעלה המשקפת את תוצאותיו של רעש האדמה שפקדה את אזורנו ביום שני, ה-19 במאי, שנת 363 לסה"נ. רעש זה מתועד היטב במקורות היסטוריים שונים המתארים את המקומות שנפגעו בעטיו ובכלל זה ירושלים (ראסל 1985: 42) עמירן, אריה וטורקוט (1994: 265).

1 חפירה מורכבת זו התאפשרה בעיקר הודות לתרומתם המוערכת של אנשי הצוות הבאים: דורית גוטרייך, איילה זילברשטיין, נוגה ניסים בן-אפרים, מאשה קרקובסקי ואריאל שתיל.

לאחר חורבנו של השלב הביזנטי הקדום, אנו עדים לשינוי מהותי ביעודו של השטח. המבנה הפריסטיילי רחב הידיים אינו משוקם ושטחו הופך לאזור בעל אופי חקלאי. קיר טראסה ארוך ורחב שמהלכו צפון-דרום, הנמשך לאורך של למעלה מ-25 מטרים מוקם מעל שרידיו של המבנה החרב ומשני עבריו נערמת אדמה תחוחה נקייה לחלוטין מאבנים או כל ממצא נלווה אחר. אדמת גן זו משתרעת על פני שטח נרחב וחותמת תחתיה את חורבותיו של המבנה הקדום.

בעת העלאתם של דברים אלו על הכתב, נמצאת חפירת שרידיו של השלב הנדון עדיין בעיצומה. אולם כבר כעת נראה שאדמת הגן נסמכה, לפחות בחלקה, אל מבנה גדול שהתגלה סמוך לגבולו הצפוני של שטח החפירה. נתוניו של המבנה, המצטיין באיכות בנייתו, מעידים שחרג במהותו ממבנה מגורים רגיל. עד כה נחשפה במלואה שורת החדרים שנמצאה בצידו הדרומי אך ניכר שהמבנה משתרע הלאה אל מעבר לגבולו הצפוני של שטח החפירה ולפיכך תוכניתו אינה ידועה. אגפו הדרומי כולל שני קירות רחבים ומקבילים שנמשכים לאורך של למעלה מ-10 מטרים. ביניהם נבנו קירות ניצבים המחלקים את המרחב למספר חדרים. בקיר הצפוני היה משולב קמרון חביתי שנשא על גביו משטח אבנים משופע. האחרון שימש ככל הנראה כבש גישה אל קומתו השנייה של הבניין.

זעזועים שונים שהיו מנת חלקו של המבנה במהלך תקופות קיומו משתקפים היטב בכתליו. הקדום ביניהם גרם להתמוטטותם של קטעים מקירותיו. אלה שנתרו עדיין עומדים על תילם איבדו מצורתם הישרה. יש להמתין להשלמת החפירה ולאיסופם של נתונים נוספים הקשורים בשלב המקורי של המבנה על מנת שנוכל לקבוע את תאריך יסודו ואולי אף להצביע על הגורם שמאחורי זעזוע זה.

הזעזוע שפוקד את המבנה אינו מסמל את סופו. קירות חדשים שנבנים במקומם של אלו שהתמוטטו מעידים על שיקומו המהיר. תוספות הבנייה החדשות בולטות על רקע קירותיו המקוריים של המבנה וניתנות לזיהוי על נקלה בדמותם של 'תפרים' הניכרים בקירות. בה בעת, מאופיינות התוספות גם בשימוש באבני בניין מהוקצעות מלבניות ובחומר מלכד בעל גוון כהה בו עושים שימוש בנאי השלב המאוחר.

במסגרת השיפוץ משנים חלק ממרחביו המקוריים של המבנה את ייעודם. עובדה זו באה לידי ביטוי מובהק בפינתו הדרום-מזרחית, שעה שקירות חדשים שנבנו במקום מצמצמים את שיטחו של המרחב המקורי ששכן במקום זה בשלב הקודם. מרחב זה ימשיך וישמש גם במהלך התקופה הבאה (המוסלמית הקדומה) עת יוסב לשמש כמאגר מים.

ממערב למבנה ובסמוך לו התגלה רחוב שהיה עשוי מרצפות אבן גדולות ושטוחות. גודלן הממוצע הוא 1×0.8 מ' ופניהן העליונים חלקים כתוצאה משימוש מתמשך. מרצפות האבן

גבלו באבני שפה לאורך פאתו המזרחית של המבנה. מאחר שמהלכו של הרחוב הוא במקביל לגבולו המערבי של שטח החפירה, מצוי צידו המערבי מעברו הבלתי חפור. למרבה המזל, בנקודה האחת שבה מתרחב מעט שטח החפירה כלפי מערב נחשף קטע מצידו המערבי של הרחוב על אבני השפה שתחמו אותו. צירוף קטעי הרחוב סיפק בידינו נתונים אודות רוחבו המלא. התברר כי המרחק בין אבני השפה משני עבריו של הרחוב הוא 6 מטרים בקירוב. מהלכו של הרחוב צפון-דרום והוא נחשף עד כה לאורך של 30 מטרים לערך. הוא משתפל קלות כלפי דרום, עוקב אחר התוואי הטופוגרפי של שלוחת עיר-דוד. קטע מרחוב זה נחשף בעבר כמה עשרות מטרים דרומה על ידי קרופוט ופיצגירלד (קרופוט 1929:20-22; קרופוט ופיצגירלד 1929:41-43) ויחד מייצגים שני קטעים אלה את אחד מרחובותיה הראשיים של ירושלים בתקופה הביזנטית (צפריר 1999:295-300; גוטפלד 2007:66-78). אף כי בשלב זה של החפירה אין בידינו נתונים אודות מועד ייסודו של הרחוב, ברור יותר זמן שימושו הסופי. המבנה רחב הידיים שנחשף בסמוך לו והתקיים במהלך שלביה המאוחרים של התקופה הביזנטית (המאות השישית והשביעית לסה"נ) משמש באותו זמן עם הרחוב. עובדה זו באה לידי ביטוי באמצעותו של קשר פיסית ברור בין השניים: תעלת מים מטויחת העוברת סמוך לקירו הדרומי של המבנה ניקזה את מי הגשמים מגגו והובילה אותם הלאה מערבה אל תעלת הניקוז הראשית המצויה מתחת לרחוב. תמונה דומה של תעלות ניקוז משניות היוצאות ממבנים שלצידי הרחוב ומתחברות לתעלת הניקוז הראשית שמתחתיו מאפיינת את השלב הביזנטי המאוחר בחפירותיהם של קרופוט ופיצגירלד (קרופוט ופיצגירלד 1929:41-43; קרופוט 1929:20-21). מנגד, עקירת חלקים ממרצפות הרחוב ובנייתם של קירות דלים מעליו במהלך התקופה המוסלמית הקדומה, מעידים כי בתקופה זו יצא מכלל שימוש (צפריר 1999:298).

סופה של התקופה הביזנטית בחורבן כבד שהותיר את רישומו בכל רחבי המבנה. מפולות אבני קירותיו שנערמו לעיתים לגובה רב ושכבת אפר כהה שכיסתה את רצפותיו משקפים את ההרס המכוון שפקד אותו, שהיה מלווה בשריפה עזה.

תגלית מפתיעה שנחשפה מעל רצפתו של החדר המערבי קבעה את מועד חורבנו של המבנה כמו גם את זהותם של מחריביו (להלן). מדובר במטמון מטבעות זהב שנמצא סמוך לקירו של הצפוני של החדר, סנטימטרים אחדים מעל רצפתו החתומה בשכבת אפר כהה. המטמון כלל 264 מטבעות זהב שהיו מסודרים באגדים, קבוצות של מטבעות המונחים האחד על גבי השני בחפיפה. סידורם זה, כמו גם העובדה שלא נמצאו בתוך כלי חרס (לא נתגלו שברים של כלי חרס בסביבתו של המטמון) מחזקים את ההנחה שהיו צרורים בצרור עשוי בד או חומר אורגני אחר שלא השתמר. נראה שהמטמון הונח על מדף קטן שהוצמד לקיר. חיזוק לסברה זו ניתן ללמוד משלוש מגרעות עגולות שנתגלו באחת מאבני הקיר, ישירות מעל למקום מציאתו של המטמון. כשחרב המבנה והתמוטטו חלקיו העליונים, ובכלל זה קירות החדר בו הוסתרו מטבעות הזהב, צנח המטמון מן הקיר וכוסה במפולות שנערמו מעליו.

איור 1: הרחוב שנתגלה בצידה המערבי של החפירה, על ציר צפון-דרום

איור 2: מטמון המטבעות הביזנטיים שנתגלה בחפירות חניון גבעתי

לגילוי של המטמון נודעת חשיבות עצומה החורגת מעבר לתרומתו למחקר הנומיסמטי. ראשית, הכמות הגדולה של המטבעות שנמצאו מעידה על ערכו. בהקשר זה ראוי לציין כי מטמון מטבעות הזהב היחידי שהתגלה עד כה בירושלים מנה חמישה מטבעות זהב בסה"כ (עמירן ואיתן 1970:15).

שנית, בין המטבעות לא נמצאו כאלו העשויים ברונזה או כסף. המטמון כלל אך ורק מטבעות זהב. עוד התברר שכל 264 מטבעות הזהב זהים לחלוטין ולפיכך ניתן לקבוע בוודאות כי הוטבעו במטבעה אחת. מיקומה של המטבעה הוא ככל הנראה בבירה הביזנטית קונסטנטינופול כפי שמעיד הכיתוב על גבי צידם האחד של המטבעות, ומשם נשלחו לירושלים (עניין זה דורש עדין בירור). יוצא אפוא שהמטמון מייצג נקודת זמן אחת מוחלטת ואין להתייחס אליו כאל אוסף של מטבעות שנצברו לאורך זמן כמקובל במטמונים אחרים (ביכובסקי 2002:161-228)*. המטבעות נושאים את דיוקנו של הקיסר הביזנטי הרקליוס (610-641 לסה"נ). מטבעות זהב שונים נטבעו בימיו של קיסר זה, אולם מטבעות אלו משתייכים כולם לטיפוס אחד מוכר היטב הנושא בצדו האחד את דמות הקיסר לבוש בגדי צבא ואוחז צלב בידו הימנית. מטבעות אלו נטבעו בראשית ימי שלטונו של הקיסר, בין השנים 610-613 לסה"נ, ומשתקפת בהן דמותו הצעירה ביחס לזו שתופיע במטבעותיו המאוחרים.

* תודתנו העמוקה מובעת כאן לגבי ביכובסקי על ניתוחה הפרה-לימינארי את המטמון מחניון גבעתי. מאמר משותף של המחברים יחד עם גבי ביכובסקי עומד לראות אור בקרוב.

שלישית, בחינה מדוקדקת של המטבעות העלתה כי אלו לא נושאים סימני בלייה כלשהם ולמעשה לא הספיקו כלל להיכנס למחזור ולהיות בשימוש. המטבעות הגיעו לירושלים לשרת מטרה ספציפית לשמה נשלחו (להלן). כמו בימינו כך גם בעבר נודע לזהב ערך רב ונדירותם של מטבעות הזהב בכלל ומטמוני זהב בפרט בממצא הארכיאולוגי אך מדגישה עובדה זאת. מרגע הגעתם הם הוטמנו בקיר החדר שבו נתגלו מתוך כוונה להשתמש בהם בטווח הזמן הקרוב למועד הגעתם, כוונה שבדיעבד לא מומשה.

למאפייניו אלו של המטמון השלכות כרונולוגיות ראשונות במעלה, שכן הוא מייצג תאריך אבסולוטי קצר מועד המשקף את זמן ייצורם והגעתם של המטבעות לירושלים. מן האמור לעיל ניתן לקבוע כי המטבעות הוטבעו סמוך לשנת 613 לסה"נ במטבעה מסוימת שמיקומה עדיין לא התברר סופית ושנועדה לספק בדחיפות את הדרישה להטביע מטבעות זהב בכמות הנדרשת. כאשר מצליבים את הנתונים הארכיאולוגיים לאלו הקשורים במטמון עולה התמונה הבאה:

שטחו רחב הידיים, מידות קירותיו ואיכות בנייתם כמו גם פרטים אדריכליים נוספים שנמצאו ב'בית המטמון' מעידים שחרג בחשיבותו מבית מגורים פרטי. סבירה יותר בעינינו ההנחה כי שימש מקום מושבו של אחד מנציגיה של הפקידות (הממשלתית או הכנסייתית) הביזנטית בירושלים. מטבעות הזהב שנשלחו מן הבירה הביזנטית נועדו למטרה מוגדרת (תשלומי שכר; תרומה? בנייה?). העובדה שהמטבעות לא הספיקו להיות בשימוש ושלא התווסף אל המטמון ולו מטבע אחד המפר את אחידותו מדגישה את העובדה שמועד הטבעתם סמוך למועד חורבנו של המבנה.

כלי החרס שנתגלו במפולות העידו כי את קיצו של המבנה יש לתארך בתוך המאה השביעית, אף כי לא היה בכוחם לספק קביעה כרונולוגית מדויקת יותר. היה זה המטמון שנמצא בתוכו שקיבע את מועד חורבנו על ציר הזמן המוחלט. תאריכו של המטמון לשנת 613 לסה"נ מחד גיסא, והעובדה שלא הספיקו להשתמש בו מאידך גיסא מצביעים על כך שאת חורבנו של המבנה יש לכרוך עם הפלישה הססנית לירושלים בשנת 614 לסה"נ, במהלכה החרב הצבא הפרסי מבנים שונים בעיר (ברס 310-300:1982; קורה 164-143:1897; גריט 1973). את עקבותיו של ההרס שזרע הצבא הפרסי ביקשו חוקרים אחדים לזהות עם שכבות חורבן שנתגלו בחלק מאתרי החפירות בירושלים (רייך 118-111:1994; 33-26:1996; מזר א' 65:2003; שיק 334-332:1995, 340, 352-354) אף שראוי להדגיש כי עד כה לא סיפקו חפירות אלה נתונים כרונולוגיים חד משמעיים ובלתי תלויים שיתמכו בפרשנות זו (מאגנס 72-71:1992). דומה שחשיפתו של המכלול האדריכלי בן המאה השביעית בעיר דוד, על המטמון הייחודי שנתגלה בתוכו, והעובדה שבעליו לא שב לחפשו בין הריסותיו משמשת ביטוי מוחשי לאירוע דרמטי זה שהיה מנת חלקה של ירושלים בראשית מאה השביעית לסה"נ.

ביבליוגרפיה:

ביכובסקי 2002

G. Bijovsky, A Hoard of Byzantine Solidi from Bet Shean in the Umayyad Period, *Revue Numismatique* 158, pp. 161-228.

בן-עמי וצ'חנוביץ 2008

ד' בן עמי וי' צ'חנוביץ, "חורבן והמשכיות - התקופה המוסלמית הקדומה והתקופה הביזנטית - מבט מיחניון גבעתי", ד' עמית וגי שטיבל (עורכים), חידושים בארכיאולוגיה של ירושלים וסביבותיה, קובץ מחקרים, ב, עמ' 64-70.

ברס 1982

צ' ברס, "הכיבוש הפרסי ושלהי השלטון הביזאנטי", צ' ברס, ש' ספראי י' צפריר ומ' שטרן (עורכים), ארץ-ישראל מחורבן הבית השני ועד הכיבוש המוסלמי, ב, עמ' 300-350.

גוטפלד 2007

א' גוטפלד, "מערך רחובותיה של ירושלים בתקופה הביזנטית", ארץ ישראל 28, עמ' 66-78.

גריט 1973

G. Garitte, *Expugnationis Hierosolymae A.D. 614: Recensiones Arabicae*, 4 vols., Louvain.

מאגנס 1992

J. Magness, A Reexamination of the Archaeological Evidence for the Sasanian Persian Destruction of the Tyropoeon Valley, *BASOR* 287, pp. 67-73.

מזר א' 2003

E. Mazar, *The Temple Mount Excavations in Jerusalem 1968-1978 Directed by Benjamin Mazar. The Byzantine and Early Islamic Periods*, (Qedem 46), Jerusalem.

עמירן, אריה וטורקוט 1994

D.H.K. Amiran, A. Arieh and T. Turcotte, Earthquakes in Israel and Adjacent Areas: Macroseismic Observations since 100 BCE. *IEJ* 44, pp. 260-305.

עמירן ואיתן 1970

R. Amiran and A. Eitan, Excavations in the Courtyard of the Citadel, Jerusalem, 1968-1969: Preliminary Report, *IEJ* 20, pp. 9-17.

צפריר 1999

” צפריר, ”טופוגרפיה וארכיאולוגיה של ירושלים בתקופה הביזנטית” י צפריר ושי ספראי (עורכים), ספר ירושלים התקופה הרומית והביזנטית, 638-70, ירושלים, עמ' 281-352.

קורה 1897

A. Couret, La prise de Jérusalem par les Perses en 614. *Revue de l'Orient Chrétien* 2, pp. 143-164.

קרופוט 1929

J.W. Crowfoot, Excavations in the Tyropoeon Valley, *PEFQSt*, pp. 9-27.

קרופוט ופיצג'רלד 1929

J.W. Crowfoot and G. M. Fitzgerald, *Excavations in the Tyropoeon Valley, Jerusalem, 1927*, (APEF 5), London.

ראסל 1985

K.W. Russell, The Earthquake Chronology of Palestine and Northwest Arabia from the 2nd through the Mid-8th Century A.D. *BASOR* 260, pp. 37-59.

רייך 1994

R. Reich, The Ancient Burial Ground in the Mamila Neighborhood, Jerusalem, H. Geva (ed.), *Ancient Jerusalem Revealed*, Jerusalem, pp. 111-118.

רייך 1996

R. Reich, "God Knows Their Names": Mass Christian Grave Revealed in Jerusalem, *BAR* 22:2, pp. 26-33.

שיק 1995

R. Schick, *The Christian Communities of Palestine from Byzantine to Islamic Rule: A Historical and Archaeological Study*, Princeton, New Jersey.

מקורות האיורים

איור 1: אסף פרץ, רשות העתיקות

איור 2: קלרה עמית, רשות העתיקות